

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱՔԱԴՈՒՄ 1805-1826ԹԹ.

Ն. Է. Բաղդասարյան

19-րդ դարի սկիզբը Ղարաբաղի քաղաքական կյանքում նշանավորվում է նալարմատական փոփոխություններով: Փանահ, իսկ ապա՝ Իբրահիմ խանների խարդախանքների Ղարաբաղի մեկիքների ներքին գծությունների հետևանքով մեկիքությունները կորցրել են իրենախկին հզորությունը և կանգնած էին քայքայման եզրին: Մեկիքական տների կողմից շարունակվում էին գոյություն ունեցող այնպիսի նշանավոր տոհմեր, ինչպիսիք էին Ջրայիզավաթի մեկիք Փաշայան[1], Մամիկոնյան[2], Բախաթյան տոհմերը[3], Առաջածուրիցյան[4], Ուլուբաբյան տոհմերը[5] և ուրիշներ:

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Ղարաբաղի քաղաքական պատմության մեջ տեղի է ունենում իր նախադեպը չունեցած խոշոր մի իրադարձություն. 1804 թ. մայիսի 14-ին Բյուրակչայ (Քյուրակն) գետի ափին կնքված պայմանագրով Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ստորագրված դաշնագրով հրաժարվում է պարսկական տիրապետությունից և ընդունում Ռուսաստանի մշտնապանակա հովանավորությունը[6]:

Պարսկաստանը չի ճանաչում Բյուրակչայի դաշնագիրը, և Ռուսաստանի դեմ պայքարող Ղարաբաղի ու անդրկովկասյան տարածքների համար շարունակվում է Ղարաբաղի տարածվածությունը: Երբեք չէր լքվում ռազմական գործողությունների համար: Բնակչությունը շուտակա գործերին օգնում էր կամավորական չոկատներով: Պատերազմի ընթացքում Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը Ռուսաստանի նկատմամբ ցուցաբերած իր անհավատարմության պատճառով սպանվում է. բայց նրան հաջորդած որդին՝ Մեհտի Ղուլի խանը, բարդ քաղաքական իրադրության մեջ իսկույն կողմնորոշվելով, կարողանում է պահպանել նախկին խանական իրավունքները[7]:

Ռուսաստանը ճանաչում է Մեհտի Ղուլի խանի ավատական իրավունքները Ղարաբաղի նկատմամբ: Իրենց հեծրոքի Ղարաբաղի մեկիքները չեն ճանաչում այս իրողության օրինականությունը և 1806թ. մշակելով մի ծրագիր՝ ներկայացնում են Մինաս Լազարևի Մեկիքներն առաջարկում էին Ղարաբաղի լեռնային մասը համարել Ռուսաստանի պրոտեկտորատային կոչված «Արցախի օկրուգ», որը պետք է ունենար ինքնավար կարգավիճակ: Ծրագրի համաձայն մեկիքները պարտավորվում էին ցարին վճարել Ռուսաստանին տրվող հարկի կնք՝ 4000 չնոփ, գործն է 4000 ռուբլի: Նախատեսվում էր բնակչության աճին գույքահեռ մեծացնել հարկերի թիվը: Ծրագիրը այդպես էլ մնում է թղթի վրա՝ կապված որոշ պատճառների հետ. սկսած 18-րդ դարի վերջից՝ Աղա Մահմադ շահի արշավանքից Ղարաբաղի բնակչության թիվը անկում էր աղարտ, որը շարունակվել էր նաև հետագայում: Ծրագրի չիրագործման հաջորդ պատճառը առավել շատ պետք է փնտրել Ֆիցիանովի հայատնագության մեջ: Նրա կարծիքով խանական ռեժիմը առավել չափավոր բնույթ ուներ, քան մեկիքականը կլինեք: Մեծ դեր է խաղում նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական անկայունությունը[8]:

1804թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմը ավարտվում է 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված պայմանագրով: Այն ստորագրում են Ռուսաստանի լիազոր Ռուիչևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Միրզա Աբդուլ Հասան խանը[9]: Պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչում է Դադաստանի և Արևելյան Արաստանի, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Դուբայի, Գանձակի, Բարվի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին[10]:

Տայրերի օգնությամբ տիրանալով Ղարաբաղին՝ ցարական Ռուսաստանը ձեռնամուխ է լինում իր գաղութատիրական քաղաքականության իրականացմանը։ Փաստորեն նա ձեռք էր բերել ստեղծագործ, խաղաղ մի ժողովուրդ, հուժքի աղբյուր և ապրանքների վաճառահանման շուկա։ Ցարական կառավարության հրամանով վերացվում է մելիքական կարգը, որի փոխարեն արհեստավորում են թաթար խաների և բեկերի իրավունքները։

Պայմանագիրը Ղարաբաղի համար ունեցավ հետևյալ հետևանքները.

Ղարաբաղի ժողովուրդը ստացավ քիչ թե շատ խաղաղ գոյատևման հնարավորություն, հետախնայ պարսկական տիրապետությունը փոխարինվեց համեմատաբար զարգացած ռուսական տիրապետությամբ։ Գյուլիստանի պայմանագրի պատմական գնահատականը տալու համար կարող ենք նշել, որ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում այն Ղարաբաղի համար «չաղյաց փորձագույնն» էր։ Միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական կհամարվեր, եթե վերջ դրեր հայ իրականությանը խորթ խանական վարչակարգին, Ղարաբաղը հանձնվեր իր նախկին տերերին՝ հայ մելիքներին, և ստեղծվեր ինքնավարություն։

Ինչ վերաբերում է պայմանագրի իրավաբաղարական կողմին, ապա այն կարևոր հանգամանքը, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-պետական սիավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետության տակ, կարելի է ծառայեցնել այսօրվա իրականությանը։ Այսինքն, ինչպես ներկայիս Ադրբեյջանը կազմող տարածքները, Դադստանը և Վրաստանը, այնպես էլ Ղարաբաղը Ռուսաստանին են անցել հավասար իրավասությամբ։ Կարգավիճակով։ Հնդկաբար, եթե հորինողային Միության փլուզումից հետո այս քաղաքական սիավորները ստեղծել են ազգային պետականություն, ապա այդ նույն իրավունքից լիքիավ պետք է օգտվի նաև Ղարաբաղը։ Ուստի ԼՂՀ ճանաչման իրավական կողմը պետք է անհաշտ կապել Գյուլիստանի պայմանագրի հետ[11]։

Պայմանագիրը դրական հետևանքներ է ունենում հայրենադարձության առումով. Ղարաբաղի մելիքները վերջնականապես հնարավորություն են ստանում իրենց հպատակներով վերադառնալ հայրենիք։ Վերադարձը բավական դառնալ էր ընթանում, քանի որ շատ ընտանիքներ հարմարվել էին նոր բնակավայրերին և զբաղվություն չունեին նորից տեղահանվել, բացի դրանից նոր տերերը չէին ցանկանում կորցնել իրենց նոր հպատակներին։ Իրադրությունը փոխվեց, երբ 1817թ. Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի խանությունների տազավարչական ղեկավար է նշանակվում Վալերիան Մադաթովը (ծննդով Արգալսի վարանդա գավառի Ավետարանոց գյուղից, 1782-1829)։ Մադաթովը Մեծի Ղալի խանից ստանալով 5 գյուղ վարանդայում, 3-ը՝ Գորիսում, ձեռնամուխ է լինում այդ գյուղերից գաղթածներին վերադարձնելու գործին[12]։ Գործը սեծ թափ է ստանում, երբ 1816թ. Այնթափի 1-ի կողմից կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար և քաղաքացիական մատի կառավարչապետ է նշանակվում Երմոլովը. Մադաթովի խնդրանքով նա վարանդա է վերադարձնում 240 հայ ընտանիք, որոնք Շաքի էին գաղթել Աղա-Մահմադ խանի՝ Ղարաբաղ կատարած արշավանքի ժամանակ[13]։ Լինելով տաղանդավոր քաղաքական գործիչ՝ Երմոլովը լավ էր հասկանում, որ ի դեմս Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանը կունենա հարուստ մի գաղութ, իսկ խանության վերացումից հետո Ղարաբաղից ստացվող եկամուտները կկրկնապատկվեն։ Այդ իսկ պատճառով Երմոլովը, Վ. Մադաթովի հետ համագործակցելով, իր ջանքերն ուղղում է ռուսահպատակ խանություններում խանական վարչակարգի տապալմանը։ 1816թ. Երմոլովը ռուսական կայսրության սահմաններին ծանոթանալու նպատակով մեկնում է Ղարաբաղի պարսկական սահման[14]։ Ղարաբաղում կուսակալը ականատեսն է լինում խանական վարչակարգին բնորոշ կամայականություններին ու բռնություններին։ Այս մասին 1816թ. ղեկոնմանքի 18-ով թվագրված և աղա Մարգիս Գրիգորյանին ուղղված մի նամակում Ներսես Առաքաղեցին գրում է, որ իրականաբար վերադարձել է Ղարաբաղից և հայտնել է իրեն «որ հրաման ետու ամենայն խանիս, որ ի վերայ հայոց այլազգք պրիստավ կամ տարուղայ չի կարգեցին այսուհետև, այլ մի որ հայոց ընդ ամենայն տեղիս...»[15]։ Երմոլովի հետագայում ձեռնարկած քայլերը ուղղված էին խանական կառավարմանը վերջ տալուն, որի համար ընդգծվեցին երկու օրախնդրական նշանակներ. խանական իշխանության ժառանգական կարգի վերացում և խաների դավաճանություն[16]։ Խանությունների վերացման գործում Երմոլովի «մեծ օգնական» Վ.

Մաղաթաղի դերը անփոխարինելի էր: Այս մասին մեծ իշխան Լոնստանդինին ուղղված 1817թ. փետրվարի 19-ի նամակում Նրմուդը գրել է. «Մաղաթաղը ծառայում է ամենապահպան կերպով: Սահանքի հետ խելացի է վարվում և հուսով եմ՝ նրա միջոցով Ղարաբաղի խանությունը խանի մահից հետո հաջորդությամբ վերածել ռուսական օկրուգի» [17]: Խանությունը վերադառնալու հետո նրա հանձնումը ռուսական կայսրությանը օրինակաբանական էր համար նախատեսված խանից գրավոր հավաստագրում վերցնել, որ նա իրենից հետո չի թույլատրում որևէ ժառանգություն, իսկ խանությունը հանձնում է ռուսական կայսրությանը [18]: «Հակառակ երևույթն էր, որ անհրաժեշտ էր կոնսուլդի կողմից գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր պահպանել խանական վարչակարգը և իշխանության համար առաջարկում էր 1812թ. Պարսկաստանի փախած Ցաֆար-ղուլի խանը: Վերջինիս ներում էր շնորհվել և Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո սրվել խանական աստիճան: Այս մասին Նրմուդը գրում է ցարին, գրելով, որ չնայած Ռոսիշը նրան ճանաչելու որպես խանի ժառանգորդ, քայքայ ինքը հարմար չի գտնում նրան թույլատրել դեկավարել խանությունը [19]:

1822թ. նոյեմբերին Ղարաբաղի վերջին խան Մեհտի Ղուլիի Պարսկաստան փախչելու հետո խանությունը վերացվում և Ղարաբաղը ինքավար է Ռուսաստանի գավառ, այսինքն մտնում է ռուսական վարչակարգ [20]: Խանի փախուստի ուղի ցանկությամբ է ընդունվում ամբողջ հայության կողմից: Այս մասին Ներսես Աշտարակեցին հետևյալ կերպ գրում է. «Հակառակ երևույթն էր, որ անհրաժեշտ էր կոնսուլդի կողմից գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր պահպանել խանական վարչակարգը և իշխանության համար առաջարկում էր 1812թ. Պարսկաստանի փախած Ցաֆար-ղուլի խանը: Վերջինիս ներում էր շնորհվել և Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո սրվել խանական աստիճան: Այս մասին Նրմուդը գրում է ցարին, գրելով, որ չնայած Ռոսիշը նրան ճանաչելու որպես խանի ժառանգորդ, քայքայ ինքը հարմար չի գտնում նրան թույլատրել դեկավարել խանությունը [19]:

1822-1840թթ. Ղարաբաղում ստեղծվում է «Լեյկոստային ինքնավար վարչություն», որը նախատեսվում էր գեներալական տեղամասի պետին, այն իր հերթին նախարկվում էր վրաստանի և անդրկովկասյան տարածքների գլխավոր հրամանատարին [22]: Մի խոսքով ռուսահայաստանյան տիրույթներում ստեղծվում է «պարնուային կառավարում», որը յուրօրինակ ռազմավարական ռեժիմ էր: Պարնուները ունեին վարչատնտեսական և դատական իրավունքներ: Պարնուները նշանակվում էին ռուս աստիճանավորներից կամ սպաներից: Ժառանգություն ստանալով խանների իրավունքները՝ նրանք, սակայն, իրենց գործողություններում ինքնուրույն չէին և չէին կարող հաշվի չնստել ռուսական կառավարության հետ [23]: Ղարաբաղի գաղաղ բաժանված էր մահալներով, որտեղ վերահսկողություն ու հարկահավաքություն իրագործում էին մահալային նայիբները [24]:

1823թ. Նրմուդը ցարի կողմից կարգադրություն ստանալուց հետո «Շուշի ամրոցի և նրա շրջակայքի քաղաքային դատարան» է ստեղծում: Դատարանը կազմված պետ է լինել 4 անդամներից՝ 2 բեկերից և 2 հայ և թաթար քաղաքացիներից:

1824թ. մայիսի 5-ի ցարական հրամանագրով Շարիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառների ռազմա-օկրուգային պետ է նշանակվում վ. Մաղաթաղը: Ռազմա-օկրուգային պետերի և պարնուների իրավունքները և լիազորությունները հստակորեն սահմանված չէին, ուստի Մաղաթաղի ու պարնուները օժտված էին համարյա նույն իրավունքներով: 1824թ. նոյեմբերի 2-ին Նրմուդին ուղղված իր գեներալում նշելով պարնուների՝ առանց իր գիտության կատարած կարևոր գործերի մասին և դա «անկարգություն» համարելով՝ Մաղաթաղը հրաժարական է տալիս: Պարնուների իրավունքների և պարնուականությունների կանոնակարգման մասին հրամանը տրվում է միայն 1828թ., որը առանց փոփոխությունների հաստատում է գոյություն ունեցող իրավիճակը: Ավելին, այն հնարավորություն էր տալիս պարնուներին, մահալային բեկներին, խախիբներին և յուզբաշիներին սպելի մեծ թափի հաջորդելու չարաշահումներին և կամայականություններին [25]: Անօրինականությունները այնքան էին շատացել, որ Ղարաբաղի գավառում «ռուսական օրենք» արտահայտությունը հեզմանք էր առաջացնում: Մամադ-սուլթանին՝ րոչվորական համալսարաններից մեկի գեներալտին, երբ փոխվել էին զգաստացնել օրենքով, նա գուպանին խիելով ասել էր. «Այս լավ գիտեմ ռուսական օրենքը, փառք աստծո, այն այստեղ թավակալան է» [26]:

Այսպիսով, 1814-1826թթ. Ռուսաստանը իրեն է ամրագրում անդրկովկասյան տիրույթները՝ խանությունները վերացվում են՝ վերածվելով գավառների: Ռուսական օրենսդրությունը

ռազմական և վարչական համակարգերը ասիական բնակավայրային տարրերով մուտք են գործում Ղարաբաղի, Շարիի, Շիրվանի գավառները: Այսպիսով սելիքական տների ներկայացուցիչները կորցնում են վերջին հույսը՝ վերականգնելու իրենց ժառանգական իրավունքներն ու ինքնուրույնությունը:

Резюме

В 1805-1826гг. политическая жизнь в Карабахе изменилась коренным образом.

В 1805г. по Кюракчайскому договору, а в 1813г. по Гюлистанскому договору Карабах входит в состав России. По Гюлистанскому договору к тому времени ханское правление не закончилось, оно аннулировалось лишь в 1822г. В 1822г. в Карабахе вводится русское правление. Российское законодательство, военная и административная структуры, также в Карабах проникают азиатские деспотические элементы. По этой причине 1814 – 1826гг. ознаменовываются первым периодом колонизации Россией как закавказских территорий, так и Карабаха.

Գրականություն

1. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.2, գործ 50, թ.1-2:
2. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 51, թ.1-3:
3. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 52, թ.1-3:
4. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 49, թ.1-4:
5. ՀԱԱ, ֆ.319, գ.1, գործ 54, թ.1-13:
6. Сейранян П.А., Карабах и Россия страницы истории, Москва, 1997, 1998, с.7., с.104.
7. Тунян В.Г., Русская политика в Армении: мифы и реалии (конец XVIII-начало XX вв), Ереван, 1998, с.7.
8. Тунян В.Г., там же с.8.
9. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 204:
10. Վաներազեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք 60, Երևան, 2000, էջ 34-35:
11. Բալայան Վ., նշվ. աշխ. էջ 205:
12. Присоединение Восточной Армении к России, том II (1814-1830), Ереван, 1978, с.43.
13. Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2003, թիվ 3-4, էջ 4:
14. Тунян В.Г., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая 1800-1826гг., Ереван, 2006, с.83.
15. Մատենադարան, Ներսիս Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 285, թ.21:
16. Тунян В.Г., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая 1800-1826, с. 91-92.
17. Там же, с.92.
18. Там же.
19. Там же, с.93
20. Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, էջ 206:
21. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ.13, վավ. 198, թ.1:
22. Անարքյան Գ., Գանձակ-Ելիզավետպոլի (մարզ-նահանգ), բնակչությունը XIX դարում, Երևան 2003, էջ 5:
23. Сумбат-заде А.С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958, стр. 45.
24. Ерошкин Н.П., История государственных учреждений дореволюционной России, Москва, 1983, с. 189.
25. Тунян В.Г., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол.XIX в., с.27.
26. Иваницко В.Н., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 209.